

PROUČAVANJE I ZAŠTITA STEĆAKA

RECHERCHES SUR LES »STEĆCI« ET PROTECTION DE CES MONUMENTS

I

Stećcima se nazivaju srednjovjekovni nadgrobni kamenovi ovećih dimenzija i karakterističnih oblika koji obilježavaju grobove naših slavenskih predaka po brežuljcima, ravninama i planinama Bosne i Hercegovine i dijelova Srbije, Crne Gore i Dalmacije koji graniče sa Bosnom i Hercegovinom. To ime se odomaćilo kod obrazovanijih ljudi i jednog dijela građana, dok se ovi nadgrobni kamenovi u pojedinim krajevima zovu i »mramori«, »mašeti«, »biljezi«, »grčka«, »rimska«, ili »kaur-ska« groblja. Ima ih nekoliko desetaka hiljada na broju, a ranije ih je sigurno bilo mnogo više. Obično su u skupinama (najveće nekropole broje oko 300 do 400 stećaka), ali ih ima i pojedinačnih. Oblici su im različiti, monoliti su ili sastavljeni od dva komada. Najčešće su klesani od vapnenca. Neki su ukrašeni reljefima, udubljenim ili plastičnim šarama i figurama životinja i ljudi, a poneki imaju i natpise u bosanskoj ćirilici (»bosančici«).

Stećci su jedinstvena i značajna kulturno-istoriska i umjetnička pojava. Pored nešto povelja, pisama i ostataka utvrđenih gradova vladara i feudalaca, oni predstavljaju vrlo važne i skoro jedine izvore i dokumente za upoznavanje istorije našeg srednjeg vijeka.

Značaj ovih spomenika kulture dugo vremena nije bio uočen, pa nije bila ni pravilno shvaćena potreba njihove zaštite i naučne obrade. Rijetki su bili pojedinci koji su se za njih zanimali, a o nekoj organizovanoj zaštiti, ili o sistematskom proučavanju može se govoriti od najskorijeg vremena. Tek je Narodna revolucija, koja je izmijenila odnos prema spomenicima kulture uopšte, donijela i nov odnos prema stećcima kao spomenicima kulture.

Slovenac Benedikt Kuripešić, koji je kroz Bosnu proputovao 1530 godine, u svom putopisu spominje i stećke. U XVII vijeku još dvojica francuskih putopisaca (Lefevr i Pule) u svojim putopisima spominju stećke. Poslije toga, tek u XIX vijeku ponovno se piše o stećcima. Tada je ubrzo porastao broj naših i stranih putopisaca i naučnih radnika koji u svojim radovima ili uzgred spominju stećke ili o njima nešto opširnije pišu. Ozbiljnije proučavanje stećaka zapravo počinje osniva-

njem Muzejskog društva, odnosno Zemaljskog muzeja u Sarajevu krajem prošlog vijeka. Ali i to nije bila viša inicijativa pojedinih naučnih radnika, koji su se time bavili uz druge, za njih najvažnije naučne poslove. Neobičan oblik, kakva osobita šara, ili natpis na stećku — to je ono što je prvenstveno privlačilo pažnju tih naučnih radnika. Tako je, onda, došlo do poneke bilješke, fotografskog snimka, crteža, ili članka o stećcima. Od takvih koji su se u prošlom i u početku ovoga vijeka bavili stećcima među naše naučne radnike treba ubrojati: Fra Martina Nedića, Kukuljevića Sakcinskog, Kaera, V. Vuletića Vukasovića, Franu Radića, Popa Stjepu Trifkovića, Luku Zorea, Ćiru Truhelku, Đorđa Stratimirovića, Vejsila Ćurčića, Nikolu Mandića i Vatroslava Jagića, a od stranih: Radimskog, Jirečeka, Lušana, Sterneka, Kanica, Blaua, Hernesa, Vernoja, S. de Maria, G. de Mortija, Ivensa, Vilkinsona, Kotljerevskog, Vilkea i Rovinskog. Značajne podatke i radove o stećcima ostavili su nam do Oslobođenja: Truhelka, Hernes, Vukasović, a onda Ćurčić i Zore. Od savremenih naučnih radnika dosada su nas najviše zadužili: dr. Alojz Benac, Dimitrije Sergejevski, Doko Mazalić i dr. Milenko Filipović.

Prema podacima arheologa Radimskog, prije šezdeset godina u BiH bilo je preko 50.000 stećaka. Ako pretpostavimo da su ovi podaci približno tačni, onda je sasvim sigurno da je ranije moralo biti još mnogo više stećaka. Tokom vremena oni su iz mnogih uzroka nestali. I danas ih je znatno manje nego prije šezdeset godina. Niko se nije brinuo da se oni zaštite. Inicijativa pojedinih kulturnih ljudi i naučnih radnika u tome pogledu ostajala je bez podrške nadležnih vlasti, kako okupatorskih, tako i onih u staroj Jugoslaviji. Većina građana nije mogla da shvati važnost zaštite ovih spomenika prošlosti.

*

U narodu, naročito na selu, sačuvale su se mnoge priče o stećcima, a još uvijek ima i praznovjericu u vezi sa stećcima za koje ne znam da su nekdje objavljene. Mislim da nije suviše ako neke od njih, koje smo ove godine zabilježili, sasvim ukratko navedem ovdje:

U Srednjoj i Zapadnoj Bosni najčešća je priča o Grcima: U Bosni su u davna vremena živjeli Grci. Oni su imali svog kralja. Jedne godine je i ljeti pao snijeg, pa su oni zbog velike hladnoće napustili ove krajeve. Iza njih su ostali grobovi. — Ova priča ima nekoliko varijanata. Jedna govori da je zima trajala sedam godina uzastopno, a druga da je zima trajala tri godine. Jedna, opet, kaže da je kralj imao kćerku koja nije htjela da ostavi blago, zbog čega ju je ovaj prokleo, te ona zato i danas kao zmaj čuva to blago u nekoj pećini i samo ljeti izlazi na plاندovanje na planinu Osječnicu. Jedna, pak, varijanta govori da su Bosanci istjerali Grke i zagospodarili zemljom.

Oko Prnjavora se čuje priča o divovima koji su se igrali »kamena s ramena« i otuda da su nastali ovi kamenovi-stećci.

U Srednjoj Bosni je česta i priča »o svatovskom groblju«: Susreli se svatovi i pobili se. Svi su izgинуli. — Negdje se govori da su svatovi bili kršćanski, negdje da su muslimanski, a negdje da su jedni kršćanski, a drugi muslimanski. Ova priča se obično odnosi na slučaj kada se dvije nekropole

nadu nablizu. Oko Kupresa se priča da su se svatovi smrzli.

Čuje se i priča o djevojci koja je bila toliko jaka da je u jednoj ruci nosila stećak, a drugom da je prela vunu.

Negdje se priča da je bila kuga i da je stoga nastalo ovo ili ono groblje.

U nekim krajevima postoji vjerovanje da će »naletiti oluja«, ako se stećak pomakne. U mnogim krajevima se vjeruje da su kosti pokopanih ljudi mnogo veće nego naše kosti, jer da su »stari narodi bili veći i jači od nas«. Negdje vjeruju da kiša može pasti kad se iz groba izvuče jedna kost i stavi na ledinu (kad ovlada suša). Ili da uoči Blagovijesti ispod stećka izbija plamen ako je pod njim »blago«. Što se tiče natpisa na stećcima, postoji vjerovanje da oni znače: »Ako me prevališ, obradovaćeš se«, i »ako me ne prevališ, obradovaćeš se«, ali da to skoro niko ne zna da pročita. Isto tako se vjeruje da s druge strane stećka piše (kad se stećak prevali): »Puče li ti u repu?«, ali se ovo uzima više kao pošalica.

II

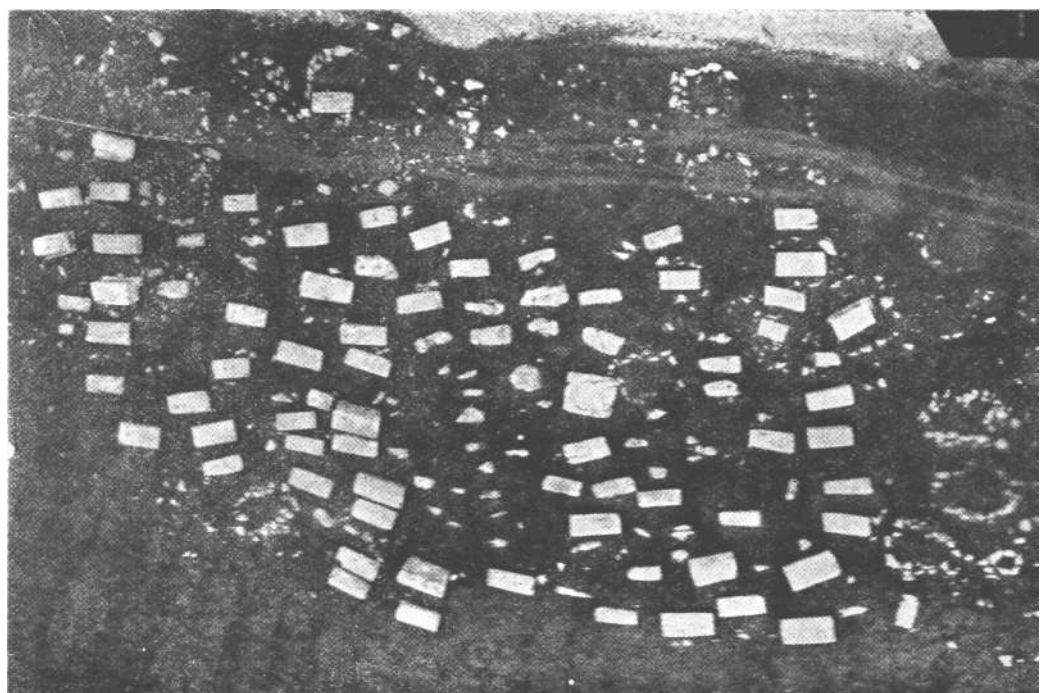
Poslije Oslobođenja, najviše inicijativom Zemaljskog muzeja, odnosno njegovih naučnih radnika, a kasnije i Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture u Beogradu i Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu, dolazi do niza organizovanih akcija sistematskog proučavanja i zaštite stećaka. Interes i aktivnost tih i još nekih ustanova i pojedinaca za naučnu sistematsku obradu stećaka pojačala je Izložba naše srednjovjekovne umjetnosti u Parizu 1950 godine.

Među pojedinim naučnim radnicima koji su se zalagali za organizovanu akciju sistematske obrade stećaka isticao se je tada dr. Milenko Filipović. On je u jednom svom elaboratu upućenom Zemaljskom muzeju u Sarajevu, 1948 godine, davao su-

gestije i plan rada i predlagao obrazovanje posebne komisije koja bi po posebnim pravilima i programu organizovala i rukovodila akcijom, u Bosni i Hercegovini (takav, još nešto razređeniji elaborat objavljen je u prvom broju »Zbornika« Saveznog instituta u Beogradu, 1951 god.).

Nekako u isto vrijeme dr. Alojz Benac, naučni saradnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, prvi od naučnih radnika pristupa radu na sistematskoj obradi stećaka. Godine 1949 on završava poslove oko prikupljanja građe u Radimlji (A. Benac: »Radimlja«, 1950 god., izdanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu), a 1950 godine završava obradu nekropole kod Olova. Dimitrije Sergejevski, također naučni saradnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu,

Nekropola u Govoznu iza Treskavice kod Kalinovika (avionski snimak iz neobjavljene zbirke V. Čurčića)

Nekropola na Radimlji (foto A. Kučan, 1949)

na poziv Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Crne Gore, obrađuje nekropole u Nikšićkom polju, 1949 godine, a 1950 godine on prelazi na rad u kraj kod Srebrenice u Bosni.

U maju 1950 godine na sjednici Savjeta za zaštitu spomenika kulture u Beogradu predstavnik Zavoda iz Sarajeva ističe potrebu efikasnije zaštite stećaka u BiH. Savezni institut vodi inicijativu za organizovanje jedne široke i sistematske akcije evidencije i obrade stećaka ne samo u BiH, nego u svim krajevima gdje postoje stećci.

U tom periodu, neposredno iza Pariške izložbe, i naša i strana štampa dosta pišu o stećcima. »Nastavni film« u Zagrebu obavlja snimanje kratkometražnog filma koji je uglavnom posvećen stećcima u Bosni i Hercegovini.

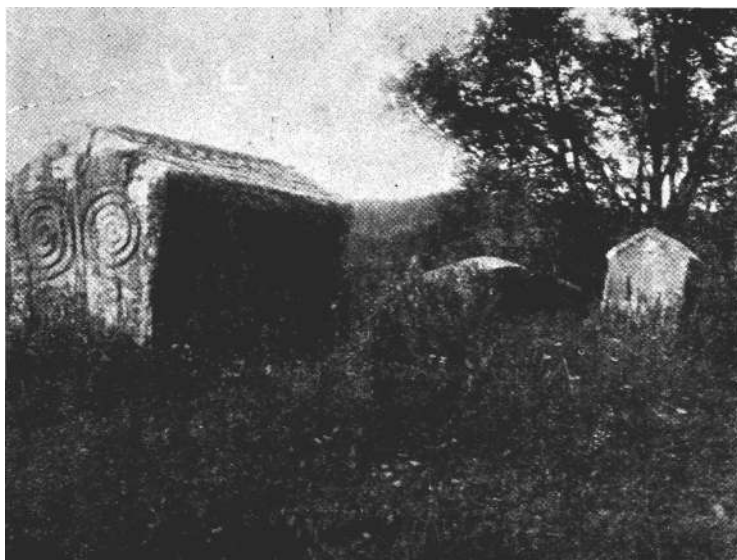
Paralelno s rastućim interesom obrazovanijeg svijeta i kod nas i na strani za stećke uočavan je rđav odnos mnogih građana prema njima. Tek tada nam je počelo padati u oči kako su na mnogo mjesta stećci prevaljeni, kako su oni oštećeni, kako su grobovi dirani, itd. Ustanovili smo da su »zub vremena«, ratovi i atmosferilije uveliko smanjili broj stećaka, a preostale oštetili, da su austrougarski »kulturtregeri« i vojnici u Prvom svjetskom ratu marljivo tragali za »blagom« ispod stećaka, a da je i poslije Oslobođenja bilo dosta slučajeva njihovog namjernog uništavanja. U vlasničkom i sarajevskom srezu, naprimjer, čitave nekropole su upotrijebljene kao građevinski materijal za ceste, zadržne domove i stambene zgrade. U krajevima gdje su se zadržale legende o predrasudama o »prstu božjem« tamo su stećci bolje očuvani. Ovakav odnos prema stećcima diktirao je ozbiljnije shvaćanje potrebe zaštite i poduzimanja efikasnijih mjera u tome pogledu.

Na inicijativu Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture u Beogradu održana je u Sarajevu, u decembru 1950 godine, konferencija stručnjaka. Na toj konferenciji je sistematski rad na obrađi-

vanju stećaka postavljen kao problem najšireg značaja i sa gledišta zaštite spomenika kulture i sa gledišta naučnog i političkog interesa i potreba naše zemlje. Na bazi prijedloga tadašnjeg Ministarstva za nauku i kulturu NR BiH na konferenciji je stvoren plan rada u svim zainteresovanim republikama. Po tome planu su predviđene četiri radne etape: 1. Anketno prikupljanje opštih podataka o stećcima i njihovo sređivanje; 2. Provjeravanje tih podataka; 3. Sistematsko naučno ekipno obrađivanje pojedinih lokaliteta; i 4. Publikovanje rezultata prikupljanja naučne građe. U vezi sa publikacijama naučne građe predviđene su, kasnije, istoriske, arheološke, etnografske, lingvističke i druge studije. Na konferenciji je ovaj plan razrađen za 1951 godinu i u njemu su predviđena konkretna zaduženja Saveznog instituta, Zemaljskog muzeja u Sarajevu i Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu, kao i pojedinih naučnih radnika. Osim toga date su neke sugestije i prijedlozi Ministarstvu za nauku i kulturu NR BiH i Saveznom institutu u Beogradu. Riješeno je da čitavom akcijom rukovodi međurepublička komisija koju će pri Saveznom institutu postaviti Ministarstvo za nauku i kulturu Vlade FNRJ.

Smatram da je potrebno da se ovdje učini barem kratak osvrt na rezultate i iskustva sistematske akcije na obradi stećaka u prvoj godini:

Do formiranja međurepubličkog rukovodstva nije došlo, jer se naučni radnici, na koje se je Institut obraćao, zbog zauzetosti u svojim redovnim poslovima, nisu mogli odazvati pozivu. Te godine u ostalim republikama nije bilo nikakve aktivnosti u smislu stvorenog plana u Sarajevu — barem nama o tome nije ništa poznato. U našoj Republici se je radilo po principima i etapama kako je to postavila konferencija u decembru 1950 godine i, može se reći, da su postignuti rezultati bolji nego što su se očekivali. To se naročito odnosi na etapu an-

Stećak nekropole na Stuparima — Kladanj (foto D. Sergejevski, 1939)

ketnog prikupljanja podataka. Zavod Bosne i Hercegovine, uz pomoć bivšeg Ministarstva prosvjete i Zemaljskog odbora Saveza sindikata prosvjetnih radnika, uspio je da u ovome poslu angažuje veliki broj učitelja seoskih osnovnih škola koji su obišli nekropole u svojim školskim područjima, zabilježili potrebne podatke u naročito ustrojene arke i dostavili ih Zavodu. Tako su oni popisali 1425 nekropola. Iako je bilo područja gdje je ovaj posao površno obavljen, ili gdje uopšte nije obavljen, ipak je većina posla dobro svršena. Ovaj popis je pokazao da je sada, općenito, mnogo manji broj stećaka nego što je bio ranije (prije 60 godina). Tako je, naprimjer, u 14 srezova, u kojima je popis obavljen, zabilježeno da ima 8465 stećaka, a prema ranijem popisu je trebalo da bude 16258 stećaka. U vlaseničkom srezu, naprimjer, zabilježeno je da ima 2170, a ranije je bilo 6115 stećaka.

U poslovima provjeravanja popisa učestvovalo je 20 studenata sarajevskog i 5 studenata beogradskog Filozofskog fakulteta, koji su prethodno, putem kraćeg kursa na katedri istorije umjetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu i seminara Za-

voda u Sarajevu pripremljeni za rad na terenu. U ovoj etapi postignuti su različiti rezultati; općenito, oni su slabiji nego što smo očekivali. Za razliku od nekih studenata, koji su svoj zadatak savjesno izvršili, moramo priznati da su neki to shvatili nedovoljno ozbiljno. Isto tako, mora se priznati da je za ovaj rad bilo i objektivnih poteškoća.

Dr. Benac i prof. Sergejevski su bili vrlo aktivni ove godine. Oni su sa svojim mladim saradnicima, koji su im pomagali najviše u stručnim tehničkim poslovima, ekipno obradili nekropole kod Širokog Brijega i kod Srebrenice. Osim toga, prvi je potpuno pripremio za štampu materijal u vezi sa Olovom i počeo na obradi nekropola kod Opličića. Treća planirana ekipa (međurepublička), koja je trebalo da radi u okolici Sarajeva, nije organizovana, jer se nisu javili stručnjaci za rad. Isto tako, nažalost, nije došlo ni do predviđenog međurepubličkog konsultativnog sastanka stručnjaka na jednoj nekropoli u BiH, prije početka rada, a radi dogovora o principima i metodama u radu, kao ni do sastanka poslije jednogodišnjeg ekipnog proučavanja nekropola, radi izmjene iskustava i dogovora o daljnjem radu.

Savezni institut je izdao lijepo opremljenu monografiju »Olovo« (A. Benac: »Olovo«, izdanje Sav. instituta u Beogradu 1951 god.) a monografija »Nikšičko polje«, na kojoj je prof. Sergejevski još ranije radio, nije mogla biti potpuno dovršena, nego je izvadak iz nje predat Cetinju na štampanje. (Napominjem da je ove godine štampan, izvan plana stvorenog u Sarajevu, jedan rad koji se odnosi na stećke u Hrvatskoj: A. Horvat: »O stećcima na području Hrvatske«, Historijski zbornik, 1951).

U ovom periodu bilo je važno učešće Saveznog instituta. Naročito je bila znatna njegova materijalna pomoć — za podmirenje troškova rada studentskih ekipa, štampanje materijala u vezi sa akcijom popisivanja, troškove ekipa za obradu nekropola i štampanje monografije. Institut je utrošio oko 850000 dinara. Osim toga, Institut je ustupanjem filma o stećcima, i na drugi način, znatno pomogao našu propagandu.

Steći nekropole na Ravanjskim Vratima — Kupres (foto Š. Bešlagić, 1952)

U Sarajevu je završena i bibliografija o stećcima, koju je Institut uvrstio u treći broj svog »Zbornika« koji se nalazi u štampi.

U agitaciji i propagandi popisa i zaštite stećaka učinjeno je također prilično: napisano je više članaka u dnevnoj i periodičkoj štampi, održano nekoliko predavanja najstarijim đacima srednjih stručnih škola i milicionerima i dato nekoliko filmskih pretstava sa tumačenjem.

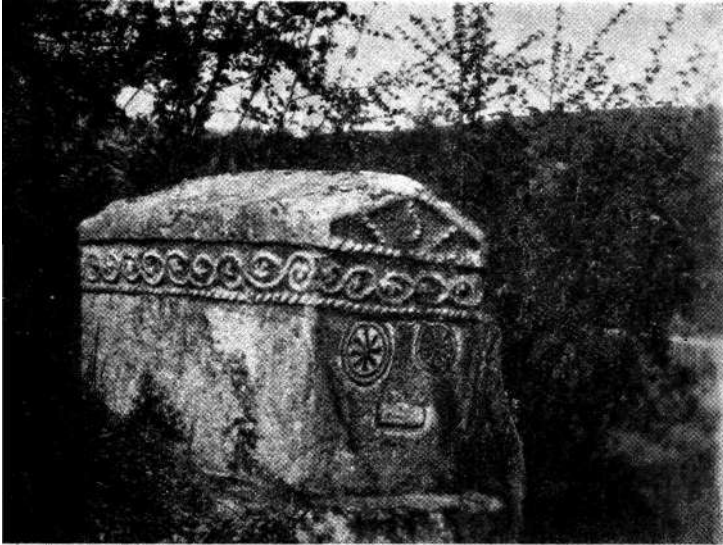
U martu 1952 godine u Sarajevu je održana druga konferencija po pitanju sistematske obrade stećaka. Na ovoj konferenciji su bili prisutni ne samo predstavnici Instituta, Zemaljskog muzeja, Zavoda i Savjeta za prosvjetu, nauku i kulturu NR BiH, nego i Zemaljskog odbora udruženja učitelja, Istoriskog društva BiH, Udruženja likovnih umjetnika BiH, Instituta za folklor BiH, Muzeja grada Sarajeva, Muzeja stare pravoslavne crkvene opštine u Sarajevu, kao i izvjestan broj pozvanih naučnih radnika iz Sarajeva. Konferencija je pretresla rad u prošloj godini, konstatovala uspjehe i propuste u tome radu i dala smjernice za rad u 1952 godini. Zaključeno je da se nastavi sa prikupljanjem podataka, da se u tu svrhu traže podaci iz neobrađenih krajeva, a i da se provjeravaju već prikupljeni. U ovome radu da se saraduje sa Udruženjem učitelja, a da se na saradnju pozovu i druge organizacije koje bi mogle biti zainteresovane ovim poslovima. Zavod će raditi na sređivanju podataka i vršiti pripreme za stvaranje karte rasprostranjenosti stećaka. U akciji čuvanja stećaka već veća pažnja će se posvetiti propagandi i u tu svrhu, pored dosadašnjih formi rada, više koristiti film i pokušati da se angažuju i klubovi prosvjetnih i naučnih radnika i narodni univerziteti. Konferencija je izrazila mišljenje da se zasađamo možemo orijentirati na oko 8 do 10 posebnih monografija o najinteresantnijim oblastima stećaka. Isto tako, izraženo je mišljenje da se za ovogodišnje ekipno obrađivanje lokaliteta uzmu u obzir nekropole oko Kupresa i oko Ljubuškog, te one u dolini Neretve, koje su ugrožene zbog aktuelnosti potapanja te doline Jablaničkim jezerom, kao i one u Sarajevskom polju, koje su također izložene mogućnosti oštećivanja zbog intenzivne građevne djelatnosti u ovome kraju. Stalo se na stanovište da monografske publikacije o pojedinim karakterističnim oblastima čine jednu cjelinu i da nose oznake jedne serije, bez obzira ko ih izdaje. U tu svrhu je predloženo formiranje zajedničke redakcije u okviru međurepubličkog rukovodstva. Konferencija smatra da je objavljivanje ostalih radova o stećcima stvar autora i njihovih ustanova, kako u pogledu izbora tema, tako i u pogledu izdavača. Odlučeno je da se Saveznom Institutu predloži da dovršenu monografiju »Široki Brijeg« od dr. Benca štampa u svojoj režiji kao treću svesku, a Zemaljskom muzeju da »Srebrenicu« od Sergejevskog izda kao četvrtu svesku iste serije.

Stećak na nekropoli u Ravanjskom Polju — Kupres
(foto Š. Bešlagić, 1952)

Stećak u Fatnici — Bileća (foto P. Momirović, 1952)

Stećak iz Lisičića — Konjic (foto Đ. Basler, 1952)

U cilju što boljeg rukovođenja i koordinacije rada na proučavanju stećaka u BiH, predloženo je da Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu NR BiH postavi komisiju pri Zavodu. Isto tako, da bi se izbjegli neki prošlogodišnji nedostaci i što prije stvorili uslovi za sintetske radove u ovoj oblasti, predloženo je Institutu da ponovo pokuša da obrazuje međurepubličku komisiju i da pokrene i ostale republike na aktivan i sistematski rad.

Iako ovogodišnji rad još nije završen, odnosno njegovi rezultati još nisu sumirani i sređeni, moguće je, a i potrebno, da se u ovome izvještaju i na njih, barem ukratko, osvrnemo:

Iz sredstava Saveznog instituta izvršeno je novčano nagrađivanje trinaestorice učitelja koji su se u prošlogodišnjoj akciji popisivanja najviše založili. Angažovanjem učitelja nastavljeno je dalje prikupljanje podataka o stećcima. Iz nekih srezova i školskih područja, gdje 'to prošle godine nije bilo

svršeno, sada su podaci prikupljeni. Ali, još je ostalo neobuhvaćenih područja. Provjeravajući podatke, na razne načine, uvidjeli smo da među njima ima još dosta nepotpunih i nesigurnih.

U toku ljeta ekipno obrađivanje lokaliteta obavljeno je u dolini Neretve (Konjic-Rama), oko Ljubuškog, Kupresa i Sarajeva, kako je to i planirano. Na ovim poslovima angažovani su pored ranijih naučnih radnika i novi, tako da je krug stručnjaka (ako se tim imenom mogu nazvati) na prikupljanju naučne građe o stećcima sada povećan. Zavod je formirao dvije ekipe, a po jednu Zemaljski muzej i Gradski muzej u Sarajevu. Materijal je sada u sređivanju i pripremanju za štampu.

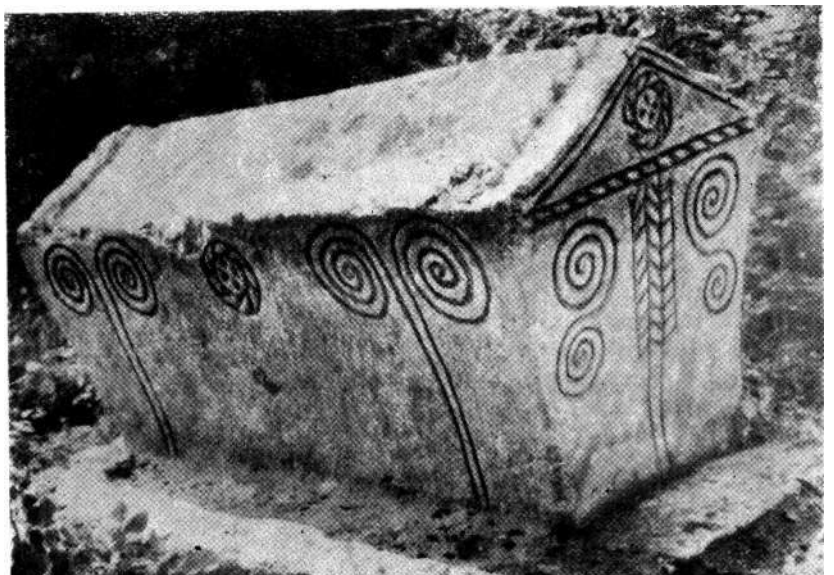
Od ranije prikupljenog materijala monografija »Široki Brijeg« nije mogla biti štampana u izdanju Saveznog instituta, nego je upravo sada na štampanju u izdanju Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Isto tako je i monografija »Srebrenica« već data u štampu u izdanju Zemaljskog muzeja.

U zavodu je dovršena i jedna studija o ornamentima stećaka.

Obrazovana je republička komisija za BiH, a međurepublička pri Saveznom institutu nije. Prema jednom saopštenju iz Instituta, Savjet za nauku i kulturu Vlade FNRJ smatra da međurepublička komisija nije potrebna, jer da to rukovođenje može da obavi sam Institut koji inače koordinira rad svih zavoda. U vezi s tim, nije došlo ni do obrazovanja međurepubličke redakcije u okviru međurepubličkog rukovodstva.

Nije nam poznato da li je i šta rađeno na obradi stećaka u krajevima izvan BiH, osim to da je Institut formirao dvije ekipe koje su radile u srbijanskom dijelu doline Drine i da je u Cetinju štampan izvod iz monografije »Nikšićko polje« (D. Sergejevski: »Srednjevjekovna nekropola kod Petrove crkve u Nikšiću«, izdanje Narodne knjige u Cetinju, 1952 god.). (Napominjem da je u toku ove godine štampan, izvan plana stvorenog u Sarajevu, još jedan rad koji se odnosi na stećke u Bosni: Paula Korošec: »Srednjevjekovne nekropole okoline Travnik«, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1952 god.).

Stećak sa nekropole Križevci u Olovu
(foto A. Kučan, 1951)

Htio bih da rezimiram neka iskustva i zapažanja iz dosadašnjeg rada na obradi stećaka kako bi nam to moglo poslužiti kao orijentacija za dalji rad.

Iz podataka u Zavodu, rekognosciranja nekih krajeva i onoga što je objavljeno u monografijama može se zaključiti da su stećci rasprostranjeni skoro na čitavom području BiH, osim sjeverno od linije koja bi se, otprilike, mogla povući od Bijeljine prema Banjoj Luci i sjevero-zapadno od linije Sanski Most — Drvar. Najgušće i najbrojnije nekropole nalaze se u Hercegovini (više u centralnom i sjevernom dijelu), u Centralnoj Bosni (područje oko Sarajeva) i u Istočnoj Bosni (Vlasenica-Sokolac-Rogatica).

Iz dosada prikupljenog materijala vidi se da su osnovni oblici stećaka: ploča (prosječne dimenzije: 170 X 70 X 25 cm), sanduk, koji je sličan ploči, samo što je nešto viši (prosječna visina oko 50 cm) i sljemenjak, koji je sličan sanduku, samo što je od njega viši i što ima krov na dvije vode po dužini (visina mu jako varira, od 60 do 120 cm). Ploče obično leže na zemlji, ili na komadima ploča, sanduci najčešće na pločama, ili na postolju koje je sa sandukom monolitno (ima ih i na goloj zemlji), a sljemenjaci imaju svoje postolje koje je odvojena ploča, ili je monolitno sa stećkom.

Relativno je malo stećaka sa ukrasima, a još manje sa natpisima. Pošto se je dosada, uglavnom išlo za tim da se obrade oni stećci koji su ukrašeni, ili koji imaju natpise, sve više nam ostaju oni koji nemaju nikakvih znakova. Ukrasi su različiti i teško bi se mogli kategorisati. Ipak nam izgleda da bi se oni, zasada, mogli svrstati u grupe: simbolični znakovi (polumjesec, krst, sunce, rozeta, štit mač), biljni i geometrijski ornamenti (vitice, vitice sa trolistom, razne bordire, spirale, tordirana užeta, stilizovana drveta, i dr.) i figuralne pretstave (turniri, lov, kolo, fantastični motivi, i t. d.). U ovoj godini je pronađen i pročitan samo jedan stećak sa natpisom (Konjic).

Interesantna je pojava sve većeg broja krstova kao ornamentalnih motiva na stećcima. Sigurno je da će pojava većeg broja krstova značiti snažan faktor u raspravama o bogumilima, odnosno o »Bosanskoj crkvi.« Već sada se može tvrditi da su se neki poznati javni radnici odveć požurili da stećke tretiraju isključivo »bogumilskim grobovima«, »bogumilskom plastikom« i slično, ili da su neki naučni radnici potpuno pogriješili tvrdeći da na stećcima nema vjerskih motiva, »pa čak ni križa«, kao i to da se znak krsta na stećcima pojavljuje »sasvim izuzetno« (Truhelka, Solovjev).

Stećci su najčešće klesani u vapnencu (ima ih i od konglomerata, od granita i drugog kamenja) koji se je vadio, lomio i doturao iz obližnjih majdana. Već dosadašnji materijal nam govori o različitim klesarskim školama. Svakako je najvažnija hercegovačka majstorska klesarska škola čiji se

Stećak sa nekropole Nanići u Olovu (foto A. Kučan, 1949)

Stećak sa nekropole Gradac kod Konjica (foto Š. Bešliagić, 1952)

uticaj osjeća i u nekim dijelovima Bosne (npr. Kupres). Bosanske škole imaju svoje karakteristike. Ako se uzme kao tačna pretpostavka nekih naučnik radnika (Dr. Filipović, Dr. Benac i drugi) da neki stećci predstavljaju kuće, onda se i po stećcima jasno vidi da je hercegovačka kuća drugačija od bosanske. Prema dosada objavljenom materijalu čini se da su bosanske, naročito sjevernije, klesarske škole nešto nižeg umjetničkog nivoa (osim Srebrenice koja predstavlja specifičnost u tome pogledu).

U datiranju stećaka nije se mnogo postiglo. Zbog oskudice elemenata datiranje ostaje još uvijek velika teškoća u radu na obradi stećaka. A rješenje pitanja vremenskog perioda pojave stećaka baš je jedan od najvažnijih ključeva za upoznavanje istorije srednjeg vijeka naših naroda. Natpisi mogu, doduše, dosta da nam kažu, ali oni su rijetki. Prekopavanje grobova ispod stećaka, možemo reći, nije ni vršeno. Ono malo što je u tome pogledu urađeno nije nam donijelo ni minimalnih rezultata. Po ostalim, ne baš uvijek sigurnim, indicijama sve više ima osnova pretpostavka da stećci pripadaju XV i XIV vijeku.

Najveće poteškoće u dosadašnjem radu na sistematskoj obradi stećaka mogle bi se svesti na dvoje: nedostatak stručno sposobnih ljudi i nedostatak materijalnih sredstava. Za poslove oko naučne obrade stećaka nemamo, takoreći, uopšte stručnjaka. Njih zasada obavljaju stručnjaci drugih poslova. Ali, malo je arheologa, istoričara umjetnosti, etnografa i drugih koji se mogu odvojiti od svojih redovnih poslova i uspješno raditi na obradi stećaka. Veliki nedostatak se osjeća i u preparatorima, crtačima i fotografima, koji su nužno potrebni kao članovi ekipa. Malena materijalna sredstva i nedostatak modernije opreme za rad na terenu također uveliko otežavaju poslove. Na mnogo mjesta se osjeća potreba hitne intervencije za zaštitu stećaka, da se ispravi ako je prevladan, da se očuva ili spoji otkinuti dio stećka, da se obavi odljev natpisa ili ukrasa, itd., ali je to sve skupčano sa prilično velikim materijalnim izdacima.

*

Kako dalje nastaviti rad?

Svi se sigurno slažemo u tome da započeti rad ne samo da je potrebno nastaviti, nego ga još i proširiti. Prije svega, nužno je da se završi posao oko evidencije, tj. da se iz svih krajeva pokupe podaci o stećcima, da se, gdje je to potrebno, prikupljeni podaci provjere, a onda da se oni srede, kako bismo znali gdje ima stećaka, i kakvih vrsta po oblicima, ukrasima, natpisima i drugim svojstvima. Odmah potom, a već i paralelno s tim radom, moguće je raditi na stvaranju karte rasprostranjenosti stećaka po broju, vrsti, itd.

U vezi sa evidencijom usko je vezan i posao zaštite stećaka. A zaštita je, opet, uveliko ovisna od pravilnog objašnjavanja važnosti ovih spomenika kulture. Za ovu svrhu se mora pronaći veći

broj ljudi u svim krajevima. Nije moguće sve poslove te vrste vršiti samo iz centra Republike, ili se osloniti na tako malen broj neplaćenih povjerenika Zavoda. Zar nije moguće stvoriti neke centre zaštite i propagande u unutrašnjosti Republike, oslanjajući se pri tome, u prvom redu, na prosvjetne radnike, na saveze kulturno-prosvjetnih društava i na sama kulturno-prosvjetna društva? Možda bi se moglo ubrzati stvaranje društava za zaštitu starina u nekim mjestima, a i turističkih društava, koja u svojim statutima ne bi smjela da mimoiđu i brigu o starinama? Ne govorim uopšte o savjetima za prosvjetu i kulturu narodnih odbora koji su i po Zakonu dužni da se najviše staraju o zaštiti spomenika kulture na svojim područjima. Muzeji bi bili vrlo podesne ustanove oko kojih bi se mogli stvarati takvi centri, ali su oni u BiH malobrojni i još se i sami bore za stvaranje osnovnih uslova egzistencije i rada.

Poslovi oko ekipne obrade lokaliteta ostaju zasada kao najvažniji. Bezuvjetno je potrebno da se organizuje izmjena iskustava ljudi koji su dosada na tome radili bilo u BiH, ili u kojoj drugoj republici. Na sastanku gdje bi bili dosadašnji stručni radnici, a eventualno i novi, koji bi htjeli da učestvuju u ekipnoj obradi stećaka, utvrdili bi se metodski principi u daljem radu. Mislim da bi inicijativu za takav sastanak mogao da daje Savezni institut.

U vezi sa ekipnom obradom nužno je da se ubuduće planira i iskopavanje nekih grobova ispod stećaka, zašto se i dr. Radojčić u posljednjem broju »Starinara« zalaže. To što se u nekoliko grobova, čija su iskopavanja obavljena, nije ništa našlo, nije dovoljan razlog za tvrdnju da u grobovima ispod stećaka nema nikakvih predmeta. Poznato je da je nekada ipak nešto u grobovima nađeno, a i ekipa koja je ove godine radila u Srbiji našla je vršak četverozubog koplja, strelicu, srebrenu mindjušu i jedan zlatni vizantiski novac, istina, ne u grobovima, jer sada nisu kopali, nego kod seljaka koji su ranije te predmete našli u grobovima. U nedostatku arheologa, mislim da ove poslove, uz prethodan kurs, mogu uspješno da obave i ostali muzeolozi ili konzervatori.

Nećemo mnogo učiniti ako samo izvršimo prikupljanje naučne građe i njeno sređivanje, a istovremeno ne obezbijedimo njeno publikovanje. A za to su potrebna prilična materijalna sredstva. I ove godine je bio težak problem da se dvije monografije izdaju. Preveliko škrtarenje na ovome pitanju ne bi donijelo koristi. I dalje bi trebalo nastojati da se ostvari jedna serija monografskih publikacija bez obzira ko ih izdaje. Da bi ove publikacije potpuno zadovoljile, mora se više voditi računa o kvalitetu kliširanih priloga. To znači da se moramo boriti za bolje fotoaparate i stručnije poslove foto i tehničkog snimanja.

Paralelno sa radom u Bosni i Hercegovini, trebalo bi da se obavlja i rad u drugim zainteresovanim republikama.

Već sada je aktuelno sređivanje evidencije o stećcima i stvaranje karte rasprostranjenosti stećaka.

Isto tako, vrijeme je već da mislimo i na druge vrste radova i publikacija o stećcima. Kada bude-mo imali još nekoliko monografija lokaliteta, po-

put Radimlje, Olova, Srebrenice i Širokog Brijega, možda bi najprije trebalo raditi na zborniku nat-pisa, ovih ili onih ornamenata — kako to i dr. Fili-pović predlaže — a onda i na sintetskim radovima iz aspekta likovnog, lingvističkog, ili nekog dru-gog.

Résumé

Dans cet article l'auteur attire notre attention sur l'importance qu'il y a à étudier les monuments funéraires du moyen âge en Bosnie et Herzégovine et sur la nécessité de leur protection. Il dit ensuite ce qui a été fait jusqu' à nos jours pour étudier ces monuments Culturels.

L'étude systématique des monuments funéraires en Bos-nie et Herzégovine a commencé il y a deux ans. L'auteur

nous donne des informations sur les travaux de cette période tout en exposant son point de vue sur leurs résultats.

A la fin de l'article, il résume certaines observations sur les travaux accomplis dans ce domaine jusqu'à nos jours et il donne des suggestions pour organiser systématiquement l' étude des monuments funéraires.